

Sociale perspectieven op gender en seks: Verworvenheden en uitdagingen

Ine Vanwesenbeeck

Universiteit Utrecht
Rutgers, Utrecht

Samenvatting

Gender en seksualiteit zijn sterk verweven, in de wetenschap, in de maatschappij en in de geleefde werkelijkheid. De theorievorming vanuit sociaal perspectief op dit terrein kent een onmiskenbaar rijke geschiedenis. Ze wordt ondersteund door een indrukwekkende *body of knowledge* vanuit empirisch onderzoek. In dit artikel worden de ontwikkelingen vanaf halverwege de vorige eeuw op dat vlak geschetst. De belangrijkste theoretische invalshoeken en concepten worden behandeld en inhoudelijke verworvenheden worden benoemd. Centraal staat het begrip heteronormativiteit, verwijzend naar het dominante stelsel van normen inzake mannelijkheid, vrouwelijkheid en seksualiteit en daaraan gekoppelde praktijken en instituties. Wetenschappelijk inzicht in de schadelijkheid van heteronormativiteit en in de onderliggende processen, dicteert als vanzelf een agenda voor sociale verandering. Zowel op wetenschappelijk als maatschappelijk vlak doen zich daarbij echter nog vele uitdagingen voor, waarvan enkele belangrijke hier eveneens aan de orde zullen komen.

lniger verstrengeling dan tussen het begrippenpaar gender en seksualiteit is welhaast niet denkbaar. Denken over seksualiteit leunt al snel op noties van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Noties van mannelijkheid en vrouwelijkheid op hun beurt leunen sterk op (veronderstellingen over) de seksualiteit van mannen en vrouwen. Hiermee wordt meteen duidelijk dat het hier eigenlijk een driehoeksverhouding betreft, tussen sekse, gender en seksualiteit.

Het denken over gender en seks vanuit een sociaal perspectief kent een interessante geschiedenis. De introductie van het begrip 'gender' als, kort gezegd, de sociale evenknie van het biologische 'sekse', heeft de poorten geopend naar een veelzijdige theorievorming over sociale processen met betrekking tot (gender en) seksualiteit. Algemene ontwikkelingen in de sociale en geesteswetenschappen hebben het terrein gevoed en verdiept. Hier worden die ontwikkelingen kort geschetst. De belangrijkste theoretische invalshoeken en concepten worden aangestipt.

Centraal staat heden ten dage het begrip heteronormativiteit, verwijzend naar het dominante stelsel van normen inzake mannelijkheid, vrouwelijkheid en seksualiteit en daaraan gekoppelde praktijken en instituties. Enkele wetenschappelijke verworvenheden op dit terrein worden kort aangeduid. Wetenschappelijk

inzicht in de schadelijkheid van heteronormativiteit en in gerelateerde processen, dicteert als vanzelf een agenda voor sociale verandering. Zowel op wetenschappelijk als maatschappelijk vlak doen zich echter nog vele uitdagingen voor, waarvan enkele belangrijke hier eveneens aan de orde zullen komen.

Theoretische ontwikkelingen

Het onderscheid tussen sekse en gender stamt van halverwege de vorige eeuw. Al in 1949 verwees de Beauvoir er impliciet naar met haar iconische uitspraak 'we worden niet als vrouwen geboren maar tot vrouwen gemaakt'. In expliciete zin werd de term gender voor het eerst omschreven in het klinische werk met transgenders in de 50er en 60er jaren in de Verenigde Staten, en wel als *all the non-genital and non-erotic activities that are defined by the conventions of society to apply to males or females* (Money, 1952). In het werk met transgenders was een onderscheid tussen biologische sekse en sociale gender evident noodzakelijk. Opvallend is dat gender daar eveneens losgekoppeld werd van 'erotische activiteit'. In het latere gebruik van het concept vond die koppeling wel sterk plaats.

Vanaf de 70er jaren werd het begrip gender door feministisch wetenschappers omarmd als antithese tegen het allesverzengende biologisch determinisme van

die tijd. Rubin introduceerde haar *sex-gender-system* in 1975. Daarin verwees gender naar culturele concepties van mannelijkheid en vrouwelijkheid, naar het sociale in tegenstelling tot het biologische, naar de wijze waarop sekse sociaal begrepen wordt en de dwingende consequenties daarvan voor de individuele (seksuele) identiteit. Rich kwam in 1980 met haar *compulsory heterosexuality*, verwijzend naar de dwang die uitgaat van een geïstitutioniseerd heteroseksueel regime. Anderen, waaronder Connell (1987), maakten het begrip *hegemonic masculinity* populair om de macht van mannen over vrouwen te verklaren, niet in laatste instantie in het seksuele domein. Ook vermeldenswaard zijn de concepten *heterogender* (de asymmetrische stratificatie van de seksen in relatie tot patriarchale heteroseksualiteit, Ingraham, 1996) en *the heterosexual matrix* ('that grid of cultural intelligibility through which genders, bodies and desires are naturalized', Butler 1990).

Heteronormativiteit

In het huidige tijdsgewricht (met een zwaartepunt in de westerse wereld waar de meeste theorievorming plaatsvindt) wordt vooral het begrip 'heteronormativiteit' veel gebruikt als het gaat om de relatie tussen gender en seksualiteit. Wieringa (2020) omschrijft heteronormativiteit als 'a regime in which sexual conduct and kinship relations are organized in such a way that a specific regime of heterosexuality becomes the culturally accepted 'natural' order'. Het concept wordt zeker ook gebruikt in *queer* en homostudies maar verwijst, anders dan velen denken, niet alleen naar de onderschikking van homoseksualiteit ten opzichte van heteroseksualiteit. De kern van heteronormativiteit en de daaraan gekoppelde seksuele dubbele moraal is gelegen in een opvatting van vrouwelijke en mannelijke seksualiteit als fundamenteel verschillend ('hetero') en complementair (zie ook figuur 1). Seksueel verlangen staat te boek als actief en mannelijk en het verleidelijke, passieve object van dat verlangen als vrouwelijk.

Ik gebruik zelf ook wel de term 'genderseksnormativiteit' voor het geheel aan normatieve voorstellingen over gender en seksualiteit (Vanwesenbeeck, 2011b). 'Gendertypie' verwijst naar het conformeren aan die normen. Mannen zijn dan typisch 'seksueel', tonen initiatief en durf en zijn deskundig; vrouwen zijn 'sexy', maar tegelijkertijd terughoudend, dienstbaar en kwetsbaar. Die opvattingen sluiten naadloos aan bij de eigenschappen die verder ook met 'normale' en gezonde vrouwelijkheid worden geassocieerd, zoals bescheidenheid en zorgzaamheid. Van mannen wordt in het algemeen verwacht dat ze assertief en zakelijk zijn, prestatie leveren, respect afdwingen. De vrouwelijke seksualiteit is omgeven met grote ambivalentie. Vrouwen vertegenwoordigen weliswaar de ultieme seksuele aantrekkelijkheid, maar worden beknot in en (daarom ook) in hun waarde aangetast door seksueel gedrag en initiatief.

Figuur 1. Heteronormativiteit gevisualiseerd

Een tekenend beeld dat genderseksnormativiteit sterk uitdrukt is dat van het slot als vrouwelijk en de sleutel als mannelijk. Behalve de kwalijke beperking van seksualiteit tot penetratie, symboliseert dit beeld bij uitstek fundamenteel verschil en complementariteit en stelt het mannelijke actief, initiatief, vaardigheid en deskundigheid tegenover vrouwelijke passiviteit, afwachting, onwetendheid en afhankelijkheid. De dubbele moraal wordt eveneens bevestigd. Een respondent verwoordde het ooit als volgt: 'Een sleutel die veel sloten kan openen is goed maar een slot dat door veel sleutels geopend kan worden is slecht.'

Het is niet ongebruikelijk om gender over seksualiteit te prioriteren: seksualiteit zou voortvloeien uit gender en niet andersom. Uitzondering is Freud, opvallend 'gevolgd' door radicaal feministen zoals MacKinnon en Dworkin. Vanuit totaal verschillende tradities wordt door hen seksualiteit juist als de drijvende kracht gezien die gender 'constitueert'. Maar een groot aantal anderen veronderstelt dat gender en seksualiteit van elkaar afhankelijk zijn, elkaar wederzijds informeren en wel op een dynamische, flexibele manier (cf. Richardson, 2007; Vanwesenbeeck, 2009).

Eén en ander hangt er ook mee samen dat perspectieven op gender zijn mee geëvolueerd in verschuivende wetenschappelijke tradities van modern naar postmodern. In een moderne opvatting verwijst gender naar individuele kenmerken en identiteiten m/v die het resultaat zijn van socialisatie. In een postmoderne benadering is gender een meer fluïde begrip, verwijzend naar diversiteit in plaats van naar een dichotoom verschil, naar dimensies van vrouwelijkheid en mannelijkheid waarop mensen uiteenlopende en wisselende posities in kunnen nemen. Bovendien wordt gender eerder opgevat als een

sociaal proces, eerder als een *doing* dan als een *being* (zie verderop voor relevante verwijzingen). Gender verwijst als zodanig naar de veelzijdige en variabele processen waarlangs voorgeschreven genderrollen en de seksuele dubbele standaard continu, van dag tot dag, in praktijk worden gebracht en naar de veelheid aan factoren en condities die daarop van invloed zijn.

Gendersocialisatie

In de klassieke socialisatietheorie verwijst 'socialisatie' naar de inwijding van individuen in wat normatief en gebruikelijk is in een samenleving. In latere theorieën zijn die identiteiten minder vaststaand en is socialisatie meer een doorlopend proces. Het concept socialisatie, beroemd gemaakt door Bandura (1969) met zijn *Social Learning Theory*, is al lang speerpunt van het *nurture* perspectief op menselijk gedrag. De beschreven leermechanismen (conditionering, observatie en imitatie, beloning en straf) hebben geenszins aan toepasselijkheid ingeboet. Socialiserende instanties veranderen, maar relevant blijven primair de ouders en het gezin en, secundair, de school, vrienden en de media.

Over de wijze waarop de media werken, niet in laatste instantie in de socialisatie van gender, is meer recent een veelheid aan theorieën ontwikkeld. Deze verschillen met betrekking tot datgene wat geacht wordt vooral beïnvloed te worden door de media. *Cultivation Theory* (Gerbner et al. 1994) legt de nadruk op de invloed op attitudes en cognities, *Social Cognitive Theory* (Bandura 1989) op gedrag, en *Social Comparison Theory* (Festinger 1954) op zelfpercepties. Het *Media Practice Model* (Steele & Brown 1995) suggereert, sterker dan de voorgaande, een actieve rol van (jonge) mensen in de interactie met de media. Dit laatste is een typisch voorbeeld van een ontwikkeling waarin socialisatie niet meer wordt beschouwd als een éézijdig proces van invoeging van het individu in heersende gendernormativiteit, maar waarin het individu een actieve rol speelt in de bevestiging dan wel ondermijning daarvan.

Een aantal theorieën heeft specifiek betrekking op hoe gender en seksualiteit gesocialiseerd worden, d.w.z. hoe vrouwen tot seksuele vrouwen en mannen tot seksuele mannen worden gemaakt. De *Gender Schema Theory* (Bem, 1981) vormt, om te beginnen, een aanvulling op de sociale leertheorie met nadruk op cognitieve kennisaders en leerprocessen. De *Gender Schema Theory* benadrukt dat het geheel van wat we ons voorstellen over mannen en vrouwen (gender schema's) vooral ook onze waarneming ervan stuurt. En dat de wijze waarop we bepaald gedrag labelen, van invloed is op wat we er over voelen en hoe we het evalueren. Hetzelfde gedrag kan bij mannen heel anders gelabeld worden dan bij vrouwen, op basis van gender-gerelateerde verwachtingen, normen en veronderstellingen over degene die dat gedrag vertoont. Wat bij een man stoer gevonden wordt, kan bij een vrouw als *bitchy* worden gelabeld. Idem voor, bijvoorbeeld, de kwalificaties stoer versus hoer (*stud versus slut*), vasthoudend versus zeurderig,

daadkrachtig versus agressief. Via deze sociale evaluaties leren mannen en vrouwen dat bepaalde gedragingen al of niet bij hun sekse horen.

Scripts, structures, discourses

Op het snijvlak van psychologie en sociologie bevindt zich de *Sexual Script Theory* (Simon & Gagnon 1984). Scripts verwijzen naar mentale kaders die werken als een '*operating syntax for social life, much like speech needs language*'. Scripts hebben betrekking op wat men geacht wordt te doen, de rol die men geacht wordt te spelen. Simon en Gagnon benadrukken dat deze scripts tot stand komen onder invloed van maatschappelijke instituties (de wet, religie, economie, commercie, onderwijs, gezondheidszorg, media, wetenschap). Naast een intrapsychische dimensie, kennen scripts ook een cultureel en interpersoonlijk niveau.

In *Social Structure Theory* (Eagly & Wood, 1999), later ook wel aangeduid als *Biosocial Constructionist Theory* (Eagly & Wood, 2013), wordt ook het mentale niveau wat naar de achtergrond gebracht ten gunste van een nadruk op de invloed van structurele kenmerken van de samenleving. Eagly en Wood benadrukken dat genderrollen worden toebedeeld op basis van (interpretaties van) het biologisch potentieel van vrouwen en mannen en dat de sociale realiteit m/v als gevolg van genderideologie, arbeidsdeling, economische verhoudingen en machtsverschillen, in belangrijke mate bepaalt hoe sekseverschillen uitpakken. Naarmate de maatschappelijke genderongelijkheid groter is, zijn sekseverschillen in seksualiteit pregnanter. Het gegeven dat het sekseverschil in masturbatiefrequentie kleiner is in meer egalitaire samenlevingen (Peterson & Hyde, 2010) is hier een sprekend voorbeeld. De *Social Structure Theory* houdt de belofte in van veranderende seksuele verhoudingen naarmate er sociale verandering plaatsvindt dan wel wordt afgedwongen.

Het poststructuralisme in de sociale en geesteswetenschappen, vervolgens, verwerpt elke essentie rond gender (of zelfs sekse), evenals elke binaire tegenstelling zoals tussen mannen en vrouwen. Gekeken wordt naar de continue productie en constructie van fluïde realiteiten onder (hegemonische) systemen van kennis. De term *Discourse* (Foucault, 1984) wordt veel gehanteerd. *Discourses* oftewel vertogen, gaan verder dan scripts en rollen en verwijzen naar institutioneel verankerde denkpatronen die alle beleving en gedrag beïnvloeden, (bijna) zonder dat we het merken. Met de toepassing van vertogen wordt bepaald gedrag als goed en gezond voorgesteld en ander gedrag niet. Dit definiëren en betekenis geven is een vorm van machtsuitoefening.

Centrale elementen in het dominante (hegemonische) seksuele vertoog zijn, bijvoorbeeld, oriëntatie op het andere geslacht, definiëring van mannelijke en vrouwelijke seksualiteit als verschillend en complementair, seksuele objectivering van vrouwen en meisjes, en het seksuele mandaat voor jongens. Het dominante seksuele vertoog is ook wel het *Male Sexual Drive Discourse*

genoemd (Hollway, 1984), waarin de seksuele drift als mannelijk, natuurlijk en oncontroleerbaar wordt voorgesteld. Vrouwen hebben in deze voorstelling vooral de taak deze mannelijke drift in goede banen te leiden. Discourse en ervaring verhouden zich echter nooit één op één, er zijn altijd vormen van afwijking. Onder de vlag van *Queer Theory* (e.g. Butler, 1993) wordt net name gekeken naar de wijze waarop genderconforme dan wel -nonconforme identiteiten geproduceerd worden in een context waarin heteronormatieve vertogen (meer of minder) dominant zijn.

Gender doen

Onder de noemer 'gender doen' heb ik eerder een interactioneel contextueel perspectief op gendertypische seksualiteit geïntroduceerd (Vanwesenbeeck, 2009, 2011a). Daarbij leunde ik sterk op de theoretische ontwikkelingen zoals hierboven geschetst, in het bijzonder op de uitermate waardevolle (sociaal-psychologische, sociologische en filosofische) inzichten van West & Zimmerman (1987), Deaux en Major (1987), Butler (1993) en Jackson (2006). In het kort komt dit perspectief erop neer dat seksualiteit en gender (c.q. heteronormativiteit en gendertypie) in onderlinge samenhang worden ge(re)produceerd (dan wel ondermijnd) in een continu, complex, veelzijdig gedetermineerd sociaal proces dat zich afspeelt op uiteenlopende niveaus van de maatschappelijke werkelijkheid, in het bijzonder op het microniveau van dagelijkse menselijke interactie. 'Gender doen' verwijst naar de wijze waarop de dubbele moraal van dag tot dag, routinematig en stelselmatig, in praktijk gebracht wordt in de virtuele of feitelijke aanwezigheid van 'de ander' die de gendernormativiteit vertegenwoordigt.

Vanuit dit interactionele, contextuele perspectief is gender-doen een gesitueerd proces, waarbij gendertypische uitkomsten en praktijken waarschijnlijker zijn in situaties waar heteronormativiteit dominant is, waar gender sterk op de voorgrond staat, situaties die publiek, nieuw en onbekend zijn, en waar relatief weinig geïndividualiseerde informatie beschikbaar is. Bovendien zijn gendertypische uitkomsten waarschijnlijker naarmate de interacterende partners zichzelf als sterker gendertypisch zien en/of presenteren en de seksuele dubbele moraal sterker aanhangen. Vele mechanismen zijn beschreven als constitutief voor de (re)productie van stereotiep, gendertypisch seksueel gedrag. De aloude sociale leermechanismen imitatie, beloning en straf zijn onverminderd relevant. Daarnaast leunt de bevestiging dan wel recycling van gendertypische seksualiteit, op sociaalpsychologische mechanismen zoals selectieve aandacht, zelfregulatie, *norm sending* en *expectancy confirmation* (cf. Rudman & Glick, 2010). Stereotypen hebben de neiging zichzelf te recyclen omdat gedrag dat er mee overeenstemt legitiemer is, gemakkelijk waargenomen en onthouden wordt, en meer serieus wordt genomen als bij uitstek relevant en informatief. Stereotypen blokkeren ook de wegen naar alternatief gedrag.

Heteroseksualiteit is één van de meest *gendered* situ-

aties, waarin mensen zich relatief sterk geroepen voelen zich te gedragen in overeenstemming met genderrollen (Sanchez et al., 2005). Maar daarnaast worden heteronormativiteit en de seksuele dubbele moraal ge(re)produceerd dan wel betwist in alle seksueel getinte interacties en, eveneens, op alle niveaus en sferen die relevant zijn in verband met gender en seksualiteit. Uitermate belangrijk zijn daarbij de domeinen van wetgeving, politiek, wetenschap, gezondheidszorg en onderwijs. In zowel privélevens als openbare sferen verwijst 'gender doen' naar de doorlopende, dagelijkse *enactment*, het in praktijk brengen en vormgeven aan heteronormativiteit en de dubbele moraal. Gender wordt hier geconcipieerd als een veelheid aan performatieve processen, als activiteit in plaats van identiteit, als routinematig en stelselmatig handelen maar tevens als steeds in-wording en principieel veranderlijk. Naast heteronormatieve en gendertypische uitkomsten laten deze processen ook vele normatieve verdraaiingen, afwijkingen en regelrechte ondermijning zien, evenals grote intra-individuele variatie en diversiteit onder vrouwen en mannen onderling. Vele zogenaamd *intersecting* factoren als leeftijd, klasse, etniciteit en religie spelen een rol. Gendertypie is een *now you see it now you don't fenomeen*. Reproductie van een dominante ideologie is vanwege hierboven geschetste mechanismen relatief waarschijnlijk, maar bij voldoende (erkenning van) tegenwicht, verwerping en afwijking zijn sociale en culturele veranderingen mogelijk.

Vele verworvenheden

De theoretische ontwikkelingen zoals hierboven geschetst worden door een grote hoeveelheid empirische evidentie ondersteund. Vanzelfsprekend herbergt deze enorme *body of knowledge* vele verworvenheden. We hebben diepgaand inzicht verworven in de complexiteit en gelaagdheid van de sociale wereld, in de veelzijdige, vernuftige en intense wijze waarop die zich verhoudt tot ons seksuele leven, en in de vele vormen van wederkerigheid die in het geding zijn in de interactie tussen individu en omgeving.

Het onderzoek naar gender in relatie tot seksualiteit bestrijkt inmiddels vele, uiteenlopende terreinen. Een enorme hoeveelheid onderzoek richt zich, om te beginnen, op 'deconstructie' van maatschappelijke praktijken en domeinen waarin genderstereotypen en in het bijzonder gendertypische seksualiteit worden ge(re)produceerd. De sociale en geesteswetenschappen zijn hier dominant. Daar wordt ook bestudeerd hoe vrouwen- en mannenlichamen in de samenleving worden waargenomen en geëvalueerd en wat daar de gevolgen van zijn. Ook de exacte wetenschappen laten zich niet onbetuigd op het vlak van de biologie van gender (dan wel sekse) en seksualiteit. Fysiologische, hormonale en neurologische processen worden steeds beter doorgrond. Daarbij is vooral ook relevant om inzicht te verwerven in de wijze waarop de biologie onder invloed van sociale processen staat. Er is toenemend besef dat

(ook) de biologie niet statisch en niet primair is, maar dat ook al die complexe lichamelijke cultuur- en contextafhankelijk en veranderlijk is. Er zijn geen waterdichte schotten tussen individu en omgeving. Voorbeelden zijn het 'aan' en 'uit' gaan van genen onder invloed van omgevingsfactoren, de gevoeligheid van de neurobiologie van het brein voor (langdurige) stress op jonge leeftijd, en de beïnvloeding van testosteron niveaus en reactiviteit door sociale omstandigheden, individuele ervaring, en *gendered cognities*, verklaringen en verwachtingen (zie bijvoorbeeld Fine, 2017).

Sekseverschillen

In seksualiteitsonderzoek is veel aandacht voor de verschillen en overeenkomsten tussen vrouwen en mannen op het terrein van seksualiteit. Een fundamentele verworvenheid is het inzicht dat (ook biologische) sekseverschillen in seksualiteit in hoge mate aan gender in plaats van aan sekse zijn toe te schrijven en daarmee in hoge mate aan normatieve systemen en maatschappelijke structuren. Daarnaast blijken sekseverschillen in empirisch onderzoek vaak veel kleiner dan velen geneigd zijn te denken en bovendien veel kleiner dan de verschillen tussen vrouwen en mannen onderling (bijvoorbeeld Hyde, 2005; Peterson & Hyde, 2010; zie ook Vanwesenbeeck, 2009, 2011a). Dat geldt bijvoorbeeld voor veel attitudes ten aanzien van seks, seksuele motivatie, seksuele excitatie en inhibitie, het zoeken en verwerken van seksuele stimuli, risicogerelateerde cognities en gedrag, seksuele autonomie en initiatief, seksuele (dis)satisfactie, en de prevalentie van seksuele problemen en disfuncties. Opnieuw zij vermeld dat vrijwel al het hier gereviewde onderzoek in de westerse wereld is gedaan.

Enkele sekseverschillen zijn onder nu (en 'hier') vigerende omstandigheden niettemin 'substantieel'. Dat geldt met name voor socioseksualiteit of voorkeuren voor recreatieve seks, voor de frequenties van masturbatie, het zoeken van seksuele stimuli, seksuele agressie en victimisatie, en de aard (niet zozeer de prevalentie) van seksuele problemen en disfuncties. Ook deze sekseverschillen zijn echter nooit 'groot' in statistische zin, zoals bijvoorbeeld het verschil in lengte m/v dat wel is. Verschillen onder vrouwen en onder mannen zijn stevast groter dan die tussen vrouwen en mannen. Op het terrein van seks is van enorme diversiteit en overlap tussen de seksen sprake. Erkenning daarvan kan (verdere) maatschappelijke verandering stimuleren. In het verlengde van al deze inzichten worden ook vele aangrijpingspunten voor sociale verandering benut en ook de preventie- en klinische praktijk doet er, in toenemende mate, haar voordeel mee.

Heteronormativiteit is schadelijk

Elementair is daarbij het inzicht in de fundamentele schadelijkheid van heteronormativiteit. Om te beginnen is die apert voor groepen met non-conforme gender- en/of seksuele praktijken en identiteiten. Het onderzoek

naar de relatie tussen gender(non)conformiteit en seksuele oriëntatie kent een lange traditie die inmiddels naar vele specifieke thema's is uitgewaaierd waaronder, relatief recent, stigma, *minority stress* en de daaraan gekoppelde wissel op de geestelijke en seksuele gezondheid veel aandacht krijgen (zie bijvoorbeeld voor Nederland van Beusekom e.a., 2016; Kuyper & Vanwesenbeeck, 2011; van Lisdonk, 2017). Ook het onderzoek op het terrein van transgenderisme neemt een hoge vlucht, waarbij eveneens veel aandacht uitgaat naar stigma, discriminatie en verminderde lichamelijke en geestelijke gezondheid onder transgenders.

Uitgebreid gedocumenteerd is vooral de schadelijkheid van heteronormativiteit voor de seksuele subjectiviteit, gezondheid en het welzijn van, in het bijzonder, meisjes en vrouwen (vgl. Emmerink et al., 2016; Sanchez et al., 2012; Vanwesenbeeck, 2011a, 2011b). Vrouwelijke seksuele expressie en plezier worden beknot en bedreigd door de moeizame balans tussen verleidelijkheid en terughoudendheid en de continue dreiging van reputatieschade. Mondigheid en zelfbeschikking worden ontkend of afgestraft. Het standaard heteroseksuele script is recept voor grensoverschrijding en geweld. Dit alles resulteert erin dat angst, schaamte, schuld en onzekerheid regeren waar we kennis, eigenwaarde en assertiviteit zouden willen zien.

Veel onderzoek heeft betrekking op de negatieve effecten van de seksualisering en objectivering van meisjes en vrouwen (vgl. APA, 2007, Fredrickson & Roberts, 1997). Betoogd wordt, onder andere, dat zelf-objectivering en de neiging sterk op het uiterlijk te letten (*spectatoring* in termen van Masters en Johnson), gevoelens van schuld en schaamte verhogen en gevoeligheid voor innerlijke lichamelijke signalen in de weg staan. Dat heeft nadelige gevolgen voor seksuele opwindning en satisfactie (het zogenaamde *limited resources* perspectief). Verbanden zijn niet alleen gevonden met verminderde seksuele gezondheid en welzijn, maar er zijn aanwijzingen dat objectivering en seksualisering tevens een fnuikende werking hebben op het algehele maatschappelijke presteren van vrouwen. Er moet tegelijkertijd gewaakt worden voor een al te eenzijdige nadruk op de kwalijke kanten van objectivering, aangezien ze de aarzelende, minimaliserende, schuldige manier waarop vrouwen vaak met seks omgaan eens te meer zou kunnen versterken (zie ook verderop).

Heteronormativiteit is ook nadelig voor jongens en mannen. De dubbele moraal legt een zwaar mandaat bij jongens, een dwang om niets minder dan 'echte' heteroseksuele masculiniteit te ontwikkelen. Dat mandaat is wellicht minder ambivalent en kritisch dan dat voor meisjes, maar stelt eveneens eisen waar niet gemakkelijk aan voldaan kan worden. Bovendien beperkt de norm van masculiniteit de ontwikkeling van emotionaliteit, openheid, responsiviteit en verbondenheid. Dat trekt niet alleen een wissel op romantische relaties, maar op alle sociale relaties. Homonegativiteit en homofobie zijn veelbeschreven uitkomsten. Waar masculiniteit machis-

mo wordt, is het bovendien geassocieerd met agressie en risicogedrag, beide niet in laatste instantie op het vlak van seksualiteit. De dubbele moraal is sterk van invloed op de machtsdynamiek binnen heteroseksuele relaties, feitelijk hét recept voor fundamentele ongelijkwaardigheid. Het romantische script staat een vriendschapsscript in de weg en biedt weinig ruimte aan wederzijdsheid, openheid en gedeelde verantwoordelijkheid. Relatiesatisfactie en seksuele gezondheid staan ermee onder druk.

Het inzicht in de negatieve effecten van traditionele mannelijkheidsnormen groeit. Sinds kort wordt de term *toxic masculinity* gehanteerd om de negatieve effecten voor zowel mannen als vrouwen te omschrijven (bijvoorbeeld APA, 2018). Perel (2018) introduceerde 'de mannelijkheidsparadox' om de spanning tussen vereiste controle en feitelijke kwetsbaarheid aan te duiden. Mannelijkheid is één van de prominente thema's van onze tijd. Het is één van de grote uitdagingen om de complexiteit ervan te doorgronden en de schadelijke kanten ervan te bestrijden.

Grote uitdagingen

Als er echter iets (ook) duidelijk is geworden, dan is het dat transformaties op het terrein van gender en gendered praktijken vele barrières en valkuilen kennen. Gezien de meervoudige, ideologische en structurele verankering van gender, zijn radicale veranderingen, op zijn zachtst gezegd, lastig. Heteronormativiteit is dusdanig hegemoon dat alternatieven vaak moeilijk in te denken zijn, laat staan in praktijk te brengen.

Verandering is moeilijk

In de seksuologie wordt gendertransformativiteit bepleit en toegepast in de hulpverlening en, vooral, in de voorlichting, waartoe ik me hier gemakshalve beperk. In de seksuele vorming wereldwijd is gender in toenemende mate een centraal thema (zie bijvoorbeeld Rutgers, online; UNFPA, 2010, Vanwesenbeeck, 2020). Veel wetenschappers en praktijkmensen in het veld zijn het er inmiddels over eens dat de (schoolse) voorlichting ontdaan moet worden van (impliciete) gendernormativiteit, dat vigerende gendernormen negatieve effecten hebben op cognities, emoties en gedrag van meisjes én van jongens, evenals op keuzes, rechten, consent en geweld in seksualiteit. Er is kritiek op de gewoonte om de seksualiteit van meisjes primair voor te stellen als risicovol, gevaarlijk en kwetsbaar en om het seksuele plezier van meisjes te 'silencen': te verzwijgen én het zwijgen op te leggen (vgl. Fine & McClelland, 2006). Seksuele vorming dient, juist voor meisjes, gericht te zijn op seksuele *empowerment*, agency en seksueel plezier. Aandacht voor het seksuele plezier van meisjes beoogt traditionele noties van vrouwelijke passiviteit te bestrijden, heteronormatieve opvattingen te kritiseren en meer diverse en positieve vormgeving aan seksualiteit te stimuleren. Maar de invulling daarvan blijkt complex, gaat zeker niet zonder slag of stoot, en is tot op de dag van

vandaag onderwerp van heftig debat (zie bijvoorbeeld Bay-Cheng, 2019; Cense, 2019; Vanwesenbeeck, 2012; Vanwesenbeeck et al., 2019).

In die debatten speelt het zogenaamde *structure-agency* dilemma een grote rol. Het verwijst naar de omvattende disciplinerende en beperkende sociale structuren voor het individu als *free agent*. Welke ruimte is er überhaupt voor het individu om zich los te zingen van het heteronormatieve systeem? Hoe authentiek kan seksuele *girlpower* principieel zijn als die tegelijkertijd overgedetermineerd wordt door een niet aflatende stroom seksistische mediabeelden en boodschappen? Continu moet gewaakt worden om niet te vervallen in 'meer van hetzelfde'. Complexe, normbevestigende sociale mechanismen zijn vaak nauwelijks te doorgronden laat staan te bestrijden voor (jonge) individuen. En steeds meer voegen zich daar ook nog technologische mechanismen bij, zoals de inzet van ondoorzichtige algoritmen, waarvan al helemaal niet te overzien is hoe normativiteit verpakt zit in datgene dat individuen krijgen aangereikt. We weten, want zien het om ons heen, dat ontsnapping aan dominante structuren en ideologie mogelijk is, maar het disciplinerende regime weegt zwaar en trekt hard.

Het thematiseren van gender in de seksuele vorming blijkt niet zonder valkuilen. Docenten en voorlichters, zelfs als ze doordrongen zijn van het belang, worstelen met de behandeling van gender en zeker ook van seksueel plezier (Haberland & Rogow, 2015; Vanwesenbeeck et al., 2016). Gender-gevoeligheid vertaalt zich al te vaak eerder in een bevestiging van vermeende sekseverschillen dan in een ondermijning van genderstereotypen of van binair denken. Seksueel plezier wordt al te vaak simpelweg behandeld als een individuele sensatie in plaats van als een complex gevoel van *entitlement* en subjectiviteit dat onder invloed staat van vele factoren (Tolman, 1994). Als aandacht voor seksueel plezier bovendien opgevat wordt als een verplichting om plezier te hebben, wordt het juist extra belastend voor meisjes (Lamb, 2010). Ook kunnen meisjes zichzelf verliezen in voorstellingen van seksueel plezier die opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid eerder bevestigen dan tegenspreken (Allen, 2012). De verbeelding van seksueel plezier in de openbare sfeer, reclame en porno zou hen, bijvoorbeeld, meer kunnen sterken in *body monitoring* en zelfkritiek dan in krachtig, zelfbewust seksueel-zijn. Sowieso dienen we kritisch te zijn hoe seksueel plezier als thema door de commercie wordt toegeëigend en kan verworden tot een lege, apolitieke versie van wat oorspronkelijk de bedoeling was. Nogmaals: het is verre van gemakkelijk een radicaal alternatief te stellen voor, c.q. onder heerschappij van, het dominante discours.

Essentialisme en biologisme

Daarnaast zijn essentialisme en biologisme niet aflatende tegenkrachten van sociale perspectieven en van het streven naar gendertransformatie. Het aloude *nature-nurture* debat is nog springlevend en het *nature*-kamp weet het terrein van seksualiteit en gender ogenschijnlijk

steeds opnieuw te domineren. In het algemeen wordt, als het over seksualiteit en gender gaat, opvallend snel geredeneerd dat het hier wel om vaststaande, biologische, 'natuurlijke' verschillen zal gaan, ook als daar geen enkele evidentie voor is. Mensen grijpen gemakkelijk naar interne verklaringen voor de verschillen tussen de seksen die ze om zich heen zien. Die zijn ook relatief simpel en eenduidig in vergelijking met de complexiteit, onzichtbaarheid en subtiliteit van de geschetste sociale mechanismen.

De relatief recente opkomst van de evolutionaire psychologie en de popularisering van dat gedachtegoed bij het grote publiek, hebben opvattingen over sekseverschillen als *hard-wired* en binair eens te meer aan status doen winnen. Deels in samenhang met technologische voortuitgang, heeft ook het onderzoek naar de werking van de genen, hormonen en, vooral, het brein grote faam verworven in de afgelopen decennia (zie bijvoorbeeld Bleys, 2011). Veel van dat onderzoek is blind voor omgevingsinvloeden op de biologie: op hormoonspiegels, op het 'aan' of 'uit' staan van de genen, en op de vorming van neurale structuren. Veel genen- en breinonderzoek vertrekt vanuit een kortweg essentialistische invalshoek en is gepreoccupeerd met het aantonen van *hard-wired* verschillen tussen de seksen. Breinonderzoek dat niet erkent dat ook ons brein mede door cultuur, omstandigheden en ervaringen wordt gevormd, is gekenschetst als 'neuroseksisme' en 'neurononsens' (Fine, 2010, zie ook Vanwesenbeeck, 2011c). Mijn hoop is gevestigd op interdisciplinair onderzoek en op erkenning van neuroplasticiteit, van het *soft-wired* zijn van ons brein, evenals van genen en hormonen.

Opvlammend seksisme en genderconservatisme

Vervolgens worden sociale perspectieven en gendertransformatie als vanouds, maar eveneens met hernieuwde kracht, tegengewerkt door seksisme en genderconservatisme. Deze lijken opnieuw op te laaien in reactie op verworven macht en status van vrouwen. Deze 'terugstoot' (de Swaan, 2019, zie ook Vanwesenbeeck, 2019b) manifesteert zich onmiskenbaar in delen van de maatschappij (waaronder het internet). Een sprekende illustratie is dat tijdens de meest recente vergadering van de *Commission on the Status of Women in 2019* (CSW63) de verworvenheden op het terrein van seksuele en reproductieve rechten (sinds 'Cairo' in 1994 steeds onderschreven) maar amper konden worden geprolongeerd. De conservatieve ruk van de Verenigde Staten, die zich dit jaar voegde bij de van oudsher behoudende, religieuze 'unholy alliance' (Rusland, het Vaticaan, Islamitische landen), heeft hierbij een belangrijke rol gespeeld.

Een andere, samenhangende, illustratie is de opkomst van 'nieuw hard rechts'. Deze beweging is uitermate kritisch over al de westerse, met name linkse, verworvenheden, door hen meesmuilend 'cultuurmarxisme' genoemd. Dit 'nieuwrechts' gelooft niet in gelijkwaardigheid, vindt dat de polariteit tussen de geslachten uit balans is, en vindt het slecht dat typisch mannelijke waarden het on-

derspit hebben gedolven ten opzichte van 'vrouwelijke' waarden. Overlappend hiermee is het 'anti-genderisme' in Oost-Europa en elders, een beweging die gendertheorie beoordeelt als fundamenteel in strijd met 'de beschaving' en het (katholieke) geloof (vgl. Kuhar & Paternotte, 2017). Datta (2018) laat zien dat er een netwerk van inmiddels dik 100 Europese organisaties bestaat dat een gedetailleerde, extremistische strategie heeft ontwikkeld onder de titel *Restoring the Natural Order: An Agenda for Europe*. De agenda van deze denktank behelst niet minder dan het ongedaan maken van de wettelijke verankering van fundamentele mensenrechten met betrekking tot seksualiteit en reproductie. Buiten Europa zien we vergelijkbare ontwikkelingen, aangestuurd vanuit een conservatieve Islam, het Vaticaan en/of protestants fundamentalisme. Vooralsnog is onduidelijk hoe bestendig de 'nieuwe' tegenkrachten zijn, maar als je Datta leest word je niet vrolijk.

Aanhoudende 'feminist sex wars'

Nog een andere, notoire rem op de voortgang op het terrein van gender en seks wordt gevormd door de aanhoudende strijd tussen verschillende 'feminismen': tussen radicaal versus liberaal feminisme, ook wel gekenschetst als slachtofferfeminisme versus powerfeminisme. De tabel omschrijft enkele cruciale tegenstellingen tussen de verschillende 'scholen'. De tegenstellingen stammen uit de zeventiger jaren, toen de anti-porno en pro-seks kampen (voor het eerst) tegenover elkaar stonden.

De controverse toont zich nog steeds het meest scherp op de thema's pornografie en prostitutie, daar waar het de commerciële representatie of inzet van (vrouwen)lichamen betreft. In het radicaalfeministische gedachtegoed zijn vrouwen in porno en prostitutie per definitie slachtoffer van geweld en exploitatie, slachtoffer ook van de seksualisering en objectivering van vrouwen (en daar bovendien vervolgens medeschuldig aan). Vanuit liberaal feministische optiek is het daarentegen principieel rechtmatig (begrijpelijk of bevrijdend nog daargelaten) dat vrouwen (en mannen en transgenders) hun geld verdienen met de representatie van seksualiteit in porno en het verlenen van seksuele diensten in prostitutie (hier bij voorkeur sekswerk genoemd). Geweld en exploitatie in het sekswerk worden geenszins ontkend maar vooral toegeschreven aan de met criminalisering samenhangende rechteloosheid, discriminatie en stigmatisering. Terwijl de 'radfem' analyse de ultieme objectivering van de sekswerker kritiseert, benadrukt het liberale kamp haar agency en subjectiviteit. Het is mijn persoonlijke overtuiging dat als in de aanklacht tegen objectivering de subjectiviteit van 'slachtoffers' wordt ontkend, we, op zijn zachtst gezegd, principieel ons doel voorbijschieten en elke voortgang verder gefrustreerd wordt.

De spanning tussen (feministische) nadruk op vrouwen als seksuele slachtoffers dan wel als seksuele subjecten zien we ook terug in andere maatschappelijke en wetenschappelijke discussies over gender en seksualiteit.

Tabel 1. Kenmerken van radicaalfeministische vs. liberaal feministische standpunten m.b.t. seks/gender

Radicaal feminisme	Liberaal feminisme
Heteroseks is geweld	Heteroseks is normatief
Heteroseksualiteit aan basis ongelijkheid	Heteroseksualiteit als uitkomst ongelijkheid
Vrouwen als slachtoffers	Vrouwen als mondig
Seks als gevaarlijk en risicovol	Meer aandacht voor seksueel plezier
Fundamentele sekseverschillen	Diversiteit en overlap
Bescherming cruciaal	Emancipatie cruciaal
Wet- en regelgeving	Preventie en voorlichting
Seksnegatief	Sekspositief

In een eerdere paragraaf zinspeelde ik erop in het kader van het vele onderzoek dat vanuit objectiveringstheoretisch perspectief gedaan wordt naar de effecten van de seksualisering van vrouwen, met name in de media. Voor zover dat onderzoek eenzijdige nadruk legt op de kwalijke kanten van seksualisering en objectivering, zou het schuld- en schaamtegevoelens en een negatieve seksuele identiteit eens te meer kunnen versterken, de (ontwikkeling van) krachtig seksueel-zijn van meisjes en vrouwen kunnen ondermijnen en morele paniek omtrent de seksualiteit van vrouwen en meisjes kunnen voeden. Een eenzijdige nadruk op kwalijke kanten van seksualisering van meisjes werkt normbevestigend, stimuleert seksnegativiteit en bemoeilijkt seksuele exploratie en emancipatie. Bovendien worden mogelijk positieve, zelfbevestigende effecten van zelf-seksualisering aan het beeld onttrokken. Zelfseksualisering kan ook *empowering* zijn, seksuele assertiviteit, zelfachting en subjectiviteit bevorderen (zie bijvoorbeeld Erchull & Liss, 2014). Een al te strikt onderscheid tussen subject- en objectposities schiet tekort in het doorgronden van complexe seksuele dynamiek. Mijn persoonlijke standpunt is dat objectivering niet principieel schadelijk is, alleen als het de totale persoon betreft, tegelijkertijd subjectiviteit ontkent, onrespectvol is, ongewenst is en/of aanleiding geeft tot negatief en agressief gedrag.

Ook in discussies over oorzaken en oplossingen van seksueel geweld tegen vrouwen lijken spanningen tussen radicaal en liberaal feministische stellingen, tussen de nadruk op vrouwen als willoos slachtoffer versus handelend subject, steevast de kop op te steken. We zien deze spanningen terug in discussies over de maatregelen tegen seksueel geweld op de Amerikaanse campusen onder de vlag van 'Title IX', over het dragen van sexy kledij op school, over de negatieve invloed van sociale media, over het afschaffen van 'pitchpoezen', en over de verankering van de eis van expliciet consent in de wet. Aan de ene kant worden vigerende sekseverhoudingen, in het bijzonder de objectivering en kwetsbaarheid van vrouwen, benadrukt en wordt om bescherming gevraagd. Aan de andere kant wordt benadrukt dat de eenzijdigheid van deze invalshoek vigerende verhoudingen, objectivering en kwetsbaarheid juist versterken en de subjectiviteit van vrouwen, ook waar sprake

is van slachtofferdom, onzichtbaar maakt en verzwakt. Slachtofferdom is nooit totaal; altijd is ook sprake van een handelend subject.

We zien de tegenstellingen ook in de #MeToo discussies, waar iedereen het er eigenlijk wel over eens is dat een structurele verandering in de seksuele verhoudingen uitermate wenselijk is. Toch is ook hier sprake van controverse en strijd over (over)generalisering en (over)stereotypering van zowel vrouwen als mannen, aandacht voor mannelijke slachtoffers, het (on)nut van 'simpele' wettelijke maatregelen, en principiële positieve dan wel negatieve evaluaties van (hetero)seksualiteit. Het voert te ver hier gedetailleerd op deze debatten in te gaan. Hier is de vaststelling van belang dat deze tegenstellingen productieve communicatie en de zo noodzakelijke progressie op het vlak van gender en seks sterk hinderen, zeker waar het debat over-emotioneel, 'in hysterische overdrive', wordt gevoerd en gevoeligheid ontbreekt voor de vele ambivalenties, subtiliteiten en grijze gebieden in onze complexe, gelaagde sociale werkelijkheid.

Tot slot

Weinig onderwerpen roepen dusdanig hooglopende emoties, politieke controverse en stomende retoriek op als het thema gender en seksualiteit. Het terrein raakt aan de absolute kern van onze sociale en maatschappelijke organisatie. Zoals dit artikel hopelijk heeft aangetoond, heeft dat tot goede wetenschappelijke én maatschappelijke voortuitgang geleid. De emotionaliteit en verontwaardiging rond het onderwerp zijn beslist (mede) productief geweest. Tegelijkertijd wordt voortgang systematisch en steeds opnieuw bedreigd, niet in laatste instantie ook omdat het zo'n emotioneel onderwerp is. Ik spreek bij deze niettemin de wens uit dat op dit terrein de rationaliteit het in toenemende mate mag winnen van de moraliteit. De wetenschap kan en moet daar een positieve rol in spelen. Een zware taak rust op onze schouders!

Literatuur

- Allen, L. (2012). Pleasure's Perils? Critically reflecting on pleasure's inclusion in sexuality education. *Sexualities*, 15, 455-471.
- APA, Task Force on the Sexualization of Girls. (2007). Report of the APATask

- Force on the Sexualization of Girls. Washington, DC: American Psychological Association. <http://www.apa.org/pi/wpo/sexualization.html>
- APA, Boys and Men Guidelines Group. (2018). APA guidelines for psychological practice with boys and men. Washington, DC: American Psychological Association. <http://www.apa.org/about/policy/psychological-practice-boys-men-guidelines.pdf>
- Bandura, A. (1969). *Principles of behavior modification*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Bandura, A. (1989). Social cognitive theory. In R. Vasta (Ed.), *Annals of child development*. Vol. 6. *Six theories of child development* (pp. 1-60). Greenwich, CT: JAI Press.
- Bay-Cheng L.Y. (2019): Agency is everywhere, but agency is not enough: A conceptual analysis of young women's sexual agency, *The Journal of Sex Research* <https://doi.org/10.1080/00224499.2019.1578330>
- Bem, S. L. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review*, 88, 354–364.
- Beusekom, G. van, Baams, L., Bos, H.M.W., Overbeek, G. & Sandfort, Th. G. M. (2016). Gender Nonconformity, homophobic peer victimization, and mental health: How same-sex attraction and biological sex matter. *The Journal of Sex Research*, 53, 98-108.
- Bleys, R. (2011). Seks, gender en Paradigmenwensel? Over wetenschap, samenleving en politiek. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 35.
- Bussey, K., & Bandura, A. (1999). Social cognitive theory of gender development and differentiation. *Psychological Review*, 106, 676–713.
- Butler, J. (1990). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. New York: Routledge.
- Butler, J. (1993). *Bodies that matter: On the discursive limitations of "sex"*. New York: Routledge.
- Cense, M. (2019). *Navigating a bumpy road. Young people's negotiation of sexual agency in a normative landscape*. Proefschrift Vrije Universiteit; auteur.
- Connell, R. (1987). *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*. Palo Alta: University of California Press.
- Datta, N. (2018). "Restoring the Natural Order": The religious extremists' vision to mobilize European societies against human rights on sexuality and reproduction. Brussel: The European Parliamentary Forum on Population and Development (EPF).
- Deaux, K., & Major, B. (1987). Putting gender into context: An interactive model of gender-related behavior. *Psychological Review*, 94, 369–389.
- Eagly, A.H. & Wood, W. (1999). The origins of sex differences in human behavior. Evolved dispositions versus social roles. *American Psychologist*, 54, 408-423.
- Eagly, A.H. & Wood, W. (2013). The Nature–Nurture debates: 25 Years of challenges in understanding the psychology of gender. *Perspectives on Psychological Science*, 8, 340-357.
- Emmerink, P., Vanwesenbeeck, I., van den Eijnden, R., & ter Bogt, T. (2016). The relationship between endorsement of the Sexual Double Standard and sexual cognitions and emotions. *Sex Roles*, 75, 363–376.
- Erchull, M.J. & Liss, M. (2014). The object of one's desire: How perceived sexual empowerment through objectification is related to sexual outcomes. *Sexuality & Culture*, 18, 773–788
- Festinger L (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7, 117–140.
- Fine, C. (2010). *Delusions of Gender*. London: Icon Books Ltd.
- Fine, C. (2017). *Testosterone Rex*. Unmaking the myths of our gendered minds. London: Icon Books Ltd.
- Fine, M., & McClelland, S. (2006). Sexuality education and desire: Still missing after all these years. *Harvard Educational Review*, 76, 297-338.
- Foucault, M. (1984). *Het gebruik van de lust: geschiedenis van de seksualiteit*, 2. Amsterdam: Boom.
- Fredrickson, B. L., & Roberts, T. (1997). Objectification theory: Towards understanding women's lived experiences and mental health. *Psychology of Women Quarterly*, 21, 173–206.
- Gerbner, G., Gross, L., Morgan, M., Signorielli, N., & Shanahan, J. (1994). Growing up with television: cultivation processes. In: Jennings Bryant and Dolf Zillmann (eds.) *Media Effects: Advances in Theory and Research* [Pages: 43 – 67]. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates
- Haberland, N. A. (2015). The case for addressing gender and power in sexuality and HIV education: a comprehensive review of evaluation studies. *International Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 41, 31-42.
- Haberland, N., & Rogow, D. (2015). Sexuality education: emerging trends in evidence and practice. *Journal of Adolescent Health*, 56 (1 Suppl), S15-21.
- Hollway, W. (1984). Women's power in heterosexual sex. *Women's Studies International Forum*, 7, 63-68.
- Hyde, J. S. (2005). The gender similarities hypothesis. *American Psychologist*, 60, 581–592.
- Ingraham, C. (1996). The heterosexual imaginary. In S. Seidman (Ed.), *Queer theory/sociology* (pp. 168–193). Oxford: Blackwell. Jackson.
- Jackson, S. (2006). Gender, sexuality and heterosexuality: The complexity (and limits) of heteronormativity. *Feminist Theory*, 7, 105–121.
- Kuhar, R., & Paternotte, D. (Eds.). (2017). *Anti-gender campaigns in Europe: Mobilizing against equality*. London: Rowman & Littlefield International.
- Kuyper, L., & Vanwesenbeeck, I. (2011). Examining sexual health differences between lesbian, gay, bisexual, and heterosexual adults: The role of socio-demographics, sexual behavior characteristics, and minority stress. *The Journal of Sex Research*, 48, 263-274.
- Lamb, S. (2010). Feminist ideals for a healthy female adolescent sexuality: A critique. *Sex Roles*, 62, 294-306.
- Lisdonk, J. van (2017). *Uncomfortable encounters. Dutch same-sex oriented young people's experiences and the relation with gender non-conformity in a heteronormative, tolerant society*. Proefschrift VU. <https://www.rutgers.international/what-we-do/gender-transformative-approach/gender-transformative-approach-toolkit-downloads>
- Money, J. (1952). *Hermaphroditism: An Inquiry into the Nature of a Human Paradox*. PhD Thesis, Harvard University.
- Perel, E. (2018). Zomergasten 2018: Esther Perel. VPRO (2 september 2018). <https://www.vpro.nl/programmas/zomergasten/luister/podcasts-2018.html>
- Petersen, J.L. & Hyde, J.S. (2010). A meta-analytic review of research on gender differences in sexuality, 1993–2007. *Psychological Bulletin*, 136, 21–38.
- Richardson, D. (2007). Patterned fluidities: (Re)Imagining the relationship between gender and sexuality. *Sociology*, 41, 457–474.
- Rudman, L.A. & Glick, P. (2010). *The Social Psychology of Gender: How Power and Intimacy Shape Gender Relations*. New York: Guilford.
- Sanchez, D. T., Crocker, J., & Boike, K. R. (2005). Doing gender in the bedroom: Investing in gender norms and the sexual experience. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31, 1445–1455.
- Sanchez, D. T., Fetterolf, J. C., & Rudman, L. A. (2012). Eroticizing inequality in the United States: The consequences and determinants of traditional gender role adherence in intimate relationships. *The Journal of Sex Research*, 49, 168–183.
- Simon, W., & Gagnon, J. H. (1984). Sexual scripts. *Society*, 22, 53–60.
- Steele, J.R., & Brown, J.D. (1995). Adolescent room culture: Studying media in the context of everyday life. *Journal of Youth and Adolescence*, 24, 551.
- Swaan, A. de (2019). Tegen de vrouwen. *De wereldwijde strijd van recht-sisten en jihadisten tegen de emancipatie*. Amsterdam: Prometheus.
- Tolman, D. L. (1994). Doing desire: Adolescent girls' struggles for/with sexuality. *Gender and Society*, 8, 324–342.
- UNFPA. (2010). *Comprehensive Sexuality Education: Advancing Human Rights, Gender Equality and Improved Sexual and Reproductive Health*. New York: UNFPA.

- Vanwesenbeeck, I. (2009). *Doing gender in sex and sex research*. *Archives of Sexual Behavior*, 38, 883-898.
- Vanwesenbeeck, I. (2011a). 'Gender doen' in seks en sekswetenschap. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 35, 142-153.
- Vanwesenbeeck, I. (2011b). [Oratie] Diverse verlangens. Seksuele ontwikkeling onder moderne dubbele moraal. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 35, 232-239.
- Vanwesenbeeck, Ine (2011c). [Recensie] Cordelia Fine (2010). *Delusions of Gender*. London: Icon Books Ltd. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 35, 169-171.
- Vanwesenbeeck, Ine (2012). Worstelen met empowerment. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 36, 150-151.
- Vanwesenbeeck, I. (2020). The state of the art of Comprehensive Sexuality Education. *Oxford Research Encyclopedia Global Public Health*. Accepted for publication.
- Vanwesenbeeck, Ine (2019b). [Recensie] de Swaan, Abram (2019). *Tegen de vrouwen. De wereldwijde strijd van rechtsisten en jihadististen tegen de emancipatie*. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 43, 114-116.
- Vanwesenbeeck, I., Flink, I., van Reeuwijk, M., and J. Westeneng. (2019). Not by CSE Alone... Furthering Reflections on international cooperation in sex education. *Sex Education: Sexuality, Society, and Learning*, 19, 297-312.
- Vanwesenbeeck, I., J. Westeneng, T. de Boer, J. Reinders, and R. van Zorge. (2016). Lessons learned from a decade implementing comprehensive sexuality education in resource poor settings: the world starts with me. *Sex Education: Sexuality, Society, and Learning*, 16, 471-486.
- West, C., & Zimmerman, D.H. (1987). Doing gender. *Gender & Society*, 1, 125-151.
- Wieringa, S. (2020). Heteronormativity and Passionate Aesthetics. In: Zowie Davy, Ana Cristina Santos, Chiara Bertone, Ryan Thoreson, & Saskia Wieringa (Eds.) *SAGE Handbook of Global Sexualities* (Vol.1) (pp. 291-312). London: Sage.

Summary

Social perspectives on gender and sexuality: Achievements and challenges

Gender and sexuality are strongly intertwined, in science, in society, and in lived reality. There is an undeniably rich history of theorisation from a social perspective in this field. It is supported by an impressive body of knowledge from empirical research. This article outlines developments in the field from the middle of the last century onwards. The most important theoretical angles and concepts are discussed, and substantive achievements are mentioned. Central is the concept of heteronormativity, referring to the dominant system of norms concerning masculinity, femininity and sexuality and related practices and institutions. Scientific insight into the harmfulness of heteronormativity and the underlying processes dictates an agenda for social change. However, both on a scientific and social level, many challenges remain, some of which will also be addressed here.

Keywords: gender, psychological theories, social perspectives, heteronormativity, feminism

Trefwoorden: gender, psychologische theorieën, sociale perspectieven, heteronormativiteit, feminisme